

בית המנוגע

צרעת במציאות החיים בימי בית שני ואחר כך

הצרעת המדוברת בתורה אינה מוכרת בימינו, וסימניה המובהקים – הפיכת השער ללבן ובראש ובזקן לצהוב, מחית בשר חי, אינם ידועים אצלנו. 'מחלת הנסן' המכונה בימינו 'צרעת' היא מחלה קשה ונוראה ואף מידבקת שהפילה חללים בעולם בדורות הקודמים, וגרמה לנשילת איברים, שיתוק, חרשות ועיוורון, אבל אין היא קשורה לצרעת המקראית, וכנראה לא היתה קיימת בעולם בתקופת המקרא. המחלה מוכרת לראשונה בכתבים יווניים מהמאות הראשונה והשנייה לספירה, ויש לה הדים במקורות חז"ל ("יפתח מת בנשילת אברים, בכל מקום שהיה הולך היה אבר נישול ממנו"; ב"ר ס ומקבילות) אבל חכמינו לא קישרו אותה לצרעת. בגניזה הקהירית נתגלו 15 מכתבים עבריים נוגעים ללב מהמאה ה-11 שבהם קבוצה של חולי הנסן המנסים להתרפא בחמי טבריה מבקשים מקהילות ישראל עזרה כספית. החולים מתארים את סבלם ומכנים את המחלה 'שחין' ו'גרב' ואת עצמם 'צעורים' ו'מיוסרים', אבל אינם משתמשים במילה 'צרעת'. הצרעת של התורה כנראה אינה מידבקת (הרחקת המצורע היא מפני הטומאה ולא מסיבות רפואיות); "כולו הפך לבן טהור הוא", "חתן נותנין לו כל שבעת ימי המשתה", "עיירות המוקפות חומה מקודשות ממנה שמשלחין מתוכן את המצורעים", זאת אומרת שמקומות אחרים אין משלחים), ובניגוד למחלת הנסן הכרונית, אפשר להחלים ממנה בשבוע אחד.

הצרעת של התורה היתה קיימת בימי בית שני, ובעזרת נשים שבמקדש הקצו למצורעים לשכה מיוחדת של ארבעים על ארבעים אמה (משנה מדות ב, ה). שני דורות אחרי החורבן מספר ר' יהודה פרטים מעשיים על הדרך שבה טיהר ר' טרפון שלושה מצורעים (תורת כהנים מצורע, פרשה א).

צרעת הבית

לעומת צרעת הגוף, צרעת הבגד והבית היו אצל התנאים בגדר הלכות תיאורטיות. את צרעת הבית דרשו לשבח ולגנאי. לשבח כיצד? "תני ר' שמעון בן יוחי כיון ששמעו כנענים שישראל באים לארצם עמדו והטמינו ממונם בכתלים ובשדות, אמ' הקב"ה לא הבטחתי לאבותיהם שאני מכניס את בניכם לארץ חורבה אלא לארץ מלאה כל טוב הה"ד ובתים מלאים כל טוב, מה הק' עושה? מגרה נגעים בתוך ביתו וכשהוא סותרו מוצא בו סימא" (ויק"ר יז). לגנאי כיצד? "ובא אשר לו הבית, לו למה לי? מי שמיחד ביתו לו, שאינו רוצה להשאיל כליו ואומר שאין לו, הקב"ה מפרסמו כשמפנה את ביתו". ועוד: "ואף בנגעים כן, בתחילה הן באין על ביתו, אם חזר בו מוטב ואם לאו הרי הן טעונין חליצה שנאמר וצוה הכהן וחלצו, אם חזר בו מוטב ואם לאו הרי הן טעונין נתיצה, חזר בו מוטב, ואם לאו הן באין על הבגדים וטעונין כיבוס, אם חזר בו מוטב ואם לאו טעונין קריעה שנאמר וקרע אותו מן הבגד, אם חזר בו מוטב ואם לאו טעונין שריפה שנאמר ושרף את הבגד, אח"כ הן באין על גופו, אם חזר בו מוטב ואם לאו יוצא ובא, אם חזר בו מוטב ואם לאו ברד ישב מחוץ למחנה מושבו" (רות רבה ב). הצד השווה שבדרשות אלו שאין הן משקפות מציאות קיימת.

צרעת הבתים – היתה או לא היתה?

שנינו בתוספתא (נגעים ו, א): "בית המנוגע לא היה ולא עתיד להיות. למה נכתב? אלא לומר לך, דרוש וקבל שכר. ר' אלעזר בר' שמעון אומר: מקום היה בתחום עזה והיו קורין אותו חורבתה סגירתה. ר' שמעון בן יהודה איש כפר עכום אמ' מקום היה בגליל שהיו מציין שהיו אומרים אבנים מנוגעות היו בו". בבבלי סנהדרין (עא.) מובאת מחלוקת זו יחד עם שתי מחלוקות דומות בענין בן סורר ומורה ובענין עיר הנדחת, אבל יש הבדל בין שני הדיונים האחרים לבין הדיון על בית המנוגע. בשני האחרים יש מבנה אחר למחלוקת: "בן סורר ומורה לא היה ולא עתיד להיות, ולמה נכתב? דרוש וקבל שכר. אמר ר' יונתן: אני ראיתו וישבתי על קברו... עיר הנדחת לא היתה ולא עתידה להיות ולמה נכתב? דרוש וקבל שכר. אמר ר' יונתן אני ראיתו וישבתי על תלה". קצת מפליא מבחינה סטטיסטית שדווקא ר' יונתן מכל החכמים גם ישב על קברו של בן סורר ומורה וגם על תילה של עיר הנדחת. שמעתי פעם פירוש שבשני ההקשרים ר' יונתן מדבר בלשון ספרותית על אותו דבר – על ירושלים! ירושלים היא העיר הנידחת שעבדה עבודה זרה ועל כן נהיתה לתל חורבות, עֲמָה הוא הבן הסורר שלא שמע בקול אביו והושלך משמים ארץ.

בניגוד למבנה הסכמטי האחד של שתי המחלוקות האלו, המחלוקת על בית המנוגע היא מחלוקת מסוג אחר. לעומת תנא קמא השולל את קיומו של בית המנוגע, נזכרים כאן

שמות של שני חכמים, אחד בנו של ר' שמעון בן יוחי ואחד תלמיד מובהק שלו, ושניהם מוסרים מסורות בעלות נתונים ספציפיים על שרידי בית המנוגע.

המסורת העזתית

ר' אלעזר בר' שמעון מוסר ידיעה שאינה יכולה להיות דרשה ספרותית, וגם אינה מתאימה למסורת זיהוי עממית. ר' אלעזר הוא דור שני לפחות בגליל העליון, אביו חי בתקוע הגלילית והוא ואביו נקברו במירון. עזה רחוקה יותר מ-150 ק"מ מאזור חייהם ופעילותם של ר' שמעון, בניו ותלמידיו. גם יהודים אחרים לא חיו באותה תקופה בעזה שהיתה נוכרית מאז הכיבוש הרומי של הארץ ב-63 לפסה"נ. במרחבים החקלאיים שסביב עזה היתה נוכחות יהודית עד מרד בר כוכבא, אבל היא חוסלה לאחר כשלון המרד (וחזרה בכמויות קטנות בדורות האמוראים, ראה שיחתנו לפרשת תולדות).

מצד שני, יש לציין שר' אלעזר בר' שמעון אינו מעיד בפירוש על צרעת הבתים אלא על שם מקום – חרבתה סגירתה, שלדעתו מעיד על נגעי בתים. החכמים שמעו ממנו את הידיעה הזאת ולא חזרו בהם מדבריהם. אילו חזרו בהם היתה הבריתא מתנסחת אחרת, למשל: "בראשונה היו אומרים בית המנוגע לא היה ולא עתיד להיות עד שבא ר' אלעזר בר' שמעון ואמר מקום היה בתחום עזה והיו קורין אותו חרבתה סגירתה". מה סוברים חכמים? האם הם מאשימים את ר' אלעזר בשקר? בודאי שלא. נראה שהם חושבים שאי אפשר להסיק מהשם שמדובר דווקא בבית המנוגע. כבר לימדנו הרמב"ן: "אין צורך לבקש טעם לשם המקומות" (פירושו לבראשית כג, ט). מרובים הם השמות שאין אנו מבינים את פשרם כלל ולעתים יש אפשרויות שונות להבין שם. השורש סג"ר מצוי בניבים שונים של הארמית גם במובן של סגירה ונעילה והחורבה היתה עשויה להיות מקום סגור במובן של "סוגרת ומסוגרת" או במובנים אחרים.

האם אפשר לזהות את המקום שעליו מדבר ר' אלעזר? כיום לא ידועה בארץ, לא בקרבת עזה ולא בשום מקום אחר חורבה הנושאת את השם 'חרבתה סגירתה' או משהו דומה לכך (יש בדרום-מערב הר אפרים שני יישובים ששםם נשתמר בצורה הארמית ח'רבתא ובלבנון יש יישוב אחד בשם חרבתא, ויש בגליל סג'רה – למעשה שג'רה היא אילניה, וסג'ור היא לפי המקובל שזור). ישעיהו פרס הציע לזהות את 'חורבתה סגירתה' בחורבה סתמית בשם 'אל-ח'רבה' או 'א-רסם' (בערבית רַסם = שריד של חורבות; כמעט כל החורבות בארץ הנושאות שם זה נמצאות באזורי עזה ואשקלון וכנראה שימשה המילה במיוחד בדיאלקט הערבי של אזור זה) בין דיר אל-בלח לבין חורבות כפר דרום. הצעות זיהוי מסוג זה שייכות לשיטת 'זהה בכל מחיר' ואין בהן טעם.

הבית המנוגע בתחום עזה עניין את ר' אשתורי הפרחי מן ההיבט ההלכתי של קדושת הארץ וגבולותיה. בית המנוגע הוא מצוה התלויה בארץ ככתוב "בבית ארץ אחזתכם". הזכרת בית המנוגע בתחום עזה מלמדת שעזה קדושה בקדושת הארץ. האחרונים שבאו אחריו דנו בשאלה אם קדושת המקום נמשכה גם בקדושת עולי בבל. כידוע מקומות שלא החזיקו בהם עולי בבל היו בדרך כלל פטורים מן המעשרות והשביעית וגם טמאים בטומאת ארץ העמים (גטין ח. ועוד) אלא אם כן היו מובלעים בתוך הארץ. טומאת ארץ העמים היא כטומאת מת ואין צורך לציין בתחומה בית המנוגע. מהרי"ט סבר שעזה לא נתקדשה והמסורת של ר' אלעזר היא אולי מימי בית ראשון, ר' יעקב עמדין סבר שתחום עזה נתקדש גם בקדושת עזרא. בעיוננו לפרשת תולדות הבאנו ראיות התומכות בשיטה זו.

המסורת הגלילית

בניגוד למסורת העזתית שהיתה מצד אחד עדות אותנטית על שם מקום ומצד שני לא היו לה המאפיינים של מסורת אגדה עממית, הרי המסורת השנייה היא בדיוק המקרה ההפוך. הדובר, ר' שמעון בן יהודה הוא תלמיד מובהק של ר' שמעון בן יוחי, וברוב המקומות ששמו מופיע בספרות חז"ל, הוא מוסר דעות ומסירות בשם ר' שמעון. שם מקומו נמסר בכמה וכמה גירסאות: כפר עכו/עכוס/עכוס/עכוס, כפר אבוס/איבוס/אבוס/איבוס, כפר עיטס. אין במקורות אינדיקציה לזיהוי המקום. רוב חוקרי הגיאוגרפיה התלמודית העדיפו את הגירסה 'כפר עכו', קישרו אותה ל-Kapharekcho של יוסף בן מתתיהו (מלחמות ב 573), וזיהו אותה בסמוך לעכו (כמו "כפר לודים ללוד"). אני מעדיף במקרה כגון זה להשאיר את השאלה פתוחה, ומכל מקום מסתבר שתלמידו המובהק של ר' שמעון חי ופעל בגליל בסמוך למקום רבו.

ר' שמעון בן יהודה מספר באופן כללי, בלי להצביע על מקום ספציפי, שבגליל היה מקום אחד שבו ציינו אבנים מנוגעות. המסורת שבידו נאמרת בלשון עבר – "מקום היה בגליל שהיו מצינין [אותו]", ועל אף שמדובר בגליל שבו חיים ופועלים הוא ורבותיו, אין הוא יודע להצביע על מקום מסוים. נראה מכאן שאין בפיו אלא מסורת עמומה כללית, סיפור ששמע ממישהו מאחורי כתלי בית המדרש. אין פלא שחכמים אינם משתכנעים מסיפור זה ועומדים בדעתם: "בית המנוגע לא היה ולא עתיד להיות".

מקורות להרחבה ולעיון:

י' טס, "צרעת", אנציקלופדיה מקראית, ו, 774–778
מ' גיל, ארץ ישראל בתקופה המוסלמית הראשונה, תל אביב תשמ"ג, א, סעיפים 296–297, עמ' 151–153; ב, תעודות 252–267, עמ' 457–475.
ש' קליין, "מירון", "תקוע", ספר הישוב, א, ירושלים (תרצ"ט) תשל"ה, 106, 157.
א' היימן, "ר' שמעון בן יהודה", תולדות תנאים ואמוראים, 1177.
י' פרס, "חורבתה סגירתה", אנציקלופדיה ארץ ישראל, ב, ירושלים (1948) תשכ"ד, 252;
"א־רסם^ג", שם, ד, 882.
א"מ לונץ, כפתור ופרח להרב אישתורי הפרחי ז"ל, ירושלים תרנ"ז, קכט, והפניות בהערות שם.